

Pliiatsi ja püstoliga¹ keelt uurimas 1

Lauri Kettunen ja võimud

Jüri Valge

Tartu Ülikooli emeriitdtsent,
Emakeele Seltsi auliige

Keeleuurimine seostub tavainimeste enamikule sedelite ja sõnaraamatute lappamise ning andmebaasides kaevamisega ega kätke endas mingeid suuremaid ohte. Alati, esmajoones välitööde puhul, see aga nii ei ole. Eriti kui läheme ajas sadakond või veidi enamgi aastat tagasi.

Järgnevalt on kokku kogutud mõned kommenteeritud kirjanepanekud eesti keelt uurinud ja arendanud, Emakeele Seltsi ja läänemeresoome keelte õppetooli asutanud ja perekonnanimesid eestistanud Soome keeleteadlase Lauri Kettuse – tema sünnist möödub järgmise aasta septembris 140 aastat – meenutustest eesti ja sugulaskeelte uurimisretkedel juhtunu kohta. Lauri Kettuse mälestused, millest järgnevad juhtumused on nopitud, hõlmavad aastaid 1908–1922 ning aastat 1934, mil tal täiesti erakordselt õnnestus pääseda vepslaste juurde. Mälestusteraamatute tsitaadid on jõudu mööda liigitatud ja esitatud toimumise järjekorras.

Kettunen oli mitmekülgne inimene ning üks tema otsekohe, kohati järsuvõitu iseloomu tahk oli südamest tulev armastus Eesti ja eesti keele vastu. See armastus viis teda nii Vabadussõja ajal Soome vabatahtlike abi korraldama kui ka hiljem eestikeelset Tartu Ülikooli arendama ja Emakeele Seltsi asutama.

Kõik Kettuse uurimisretked lõppesid õnnelikult, kuigi oleks võinud ka teisiti minna. Osalt põhjuseks nooruslik uljus, osalt ja endast sõltumatult välised jõud. Osalt kindlasti ka kirglik soov olla siiras ja teenida ausalt teadust, nagu ta Vadja-retke kokkuvõtteks on kirjutanud: „Ülepea tundus kuriteona teaduse vastu, et viimased terviklikku „sugulaskeelt“ rääkijad

¹ Tegelikult oli Kettusel kaasas revolver, mitte püstol. Väikesed käsituli relvad siiski mõlemad.

jõuavad kaduda enne, kui nende ainuke vana tunnusmärk, meie ühistest juurtest pärinev keel, on võetud senisest paremini tallele, aitamaks kaasa soome-ugri keelte võrdlev-ajaloolisele uurimisele.“ (Kettunen 2020: 730)

Erilist tunnustust vääriv on see, et Lauri Kettunen valis oma tee täies teadmises sellest, missugused tagajärjed tema tegevusel võivad tema enda jaoks olla: „Ühe fonograafirulli olin kasutamata jätnud, et see täis rääkida: isa hääl ja tervitus mälestuseks pojale, kui mu hääl retkel peaks kustuma ning too rull alles jääks ja aastate pärast tema kätte jõuaks.“ (Kettunen 2022: 1832)

Toimumisaja ning sihtkoha tõttu oli Kettusel tegemist viie eri riigi võimude ja nende esindajatega – Tsaari-Venemaa, Eesti, Läti, Ungari ja NSV Liit – ning nende vahele mahtusid kodusõjaaegne Soome ja segane üleminekuaeg 1917/1918 vepslaste juures. Meelega ta konflikti ei otsinud, vaid üritas võimalust mööda võimudele märkamatuks jääda. Kui aga võimud omavahel ja otseselt kokku põrkasid, siis pidi ka Kettunen paratamatult poole valima – nagu Soome kodusõjas ja Eesti Vabadussõja ajal.

„Poliitikasse ärge puutuge, mul pole olnud vaja käskida maha lasta rohkem kui kaks meest – ja needki olid hobusevargad.“ (Kettunen 2005: 1939) Niimoodi hoiatas Väike-Maarja pristav, kohalik politseiülem, 1908. aasta juunis Kettuse passi Eestis viibimiseks vajalikku templit lüües. Hobuseid varastada polnud Kettusel plaanis, kuid poliitikast lubas ta tõesti eemale hoida. Alati see ei õnnestunud, sest võimude ettekujutus sellest, mis poliitika on, võis olla vägagi arusaamatu. Siiski – juba sellel retkel üritas Kettunen Pitka-Ansomardi ettepanekul kohtuda Tartus vangis istuva Jaan Tõnissoniga, ent kohtumisluba vanglaülem ei andnud.

„Õhtul pidi pandama pidulikult „Estonia“ teatri nurgakivi, kuid kuberner keelas kõik kõned.“ (Kettunen 2005: 2399) Kuberner oli nõudnud venekeelseid kõnesid (1910); kui ürituse korraldajad sellega nõus polnud, aeti ehitusplatsile kogunenud rahvas selgitusteta laiali ja nurgakivi panek jäi ära. Kettunen andis tema käes olnud soomlaste tervituse ühele ajakirjanikule, aga avaldada seda muidugi ei saanud. Kõned olid keelatud ka soome külalistele korraldatud lõunasöögil, sest „eriti soomlastel hoiti kõikjal silma peal“. Kettunen kirjutas oma tervitussõnad paberitükile ja saatis selle lauas ringi, mille peale kõik teksti lugesid ja sõbralikult soomlaste poole noogutasid.

„Kuulnud, et seadus ei ütle paeltega püüdmise kohta midagi, korraldasin lähinaabritele päris jäneste salaküttimise lühikursused.“ (Kettunen 2006: 375) Alatskivi lähedal oma väitekirja lihvinud Kettunen oli püüdnud paeltega, tugevast nööriest püümisega kaks jänest ja läks mõisa metsaülemalt jahi seaduslikkuse kohta järele pärima (1911). Ülbe metsasaks lubas talle urjadniku kutsuda, vihastas oma põhjendamatu ähvardusega Kettuse välja ning viimane reageeris oma õiglustundele vastavalt (jäneseid oli palju ja need hävitasid talupoegade saagi).

„Kui retk vaid ei lõpeks Kroonlinna kindluses – keegi oli jõudnud juba selles suunas vihjata –, ja kui sind tõesti peetakse ikka veidike väiksemaks härraks kui Antikristus, lihtsalt luurajaks ainult – siis oleks jutt lühike.“ (Kettunen 2020: 721) Esimese maailmasõja tõttu oli Kroonlinna kindluse vastas asuv Vadjamaa võimude terava tähelepanu all. Kettuse jalgratta kumm lõhkes ühes kõige kriitilisemas luuramiskahtlustust võimaldavas kohas, kuid tal õnnestus sealt ratast kilomeetri jagu käe kõrval lükates minema kõndida (1915).

„Ma arreteerin su, kuulutas ta [kohalik urjadnik Vadjamaal – JV] pidulikult ja külameeste ilmseks rahuloluks ning pistis mu paberid endale taskusse.“ (Kettunen 2020: 725) Eelnevalt Kettust kirvega rünnanud tige vanamees oli korraldanud kamba mehi ja urjadniku keelemeest kinni võtma. Poolkirjaoskamatu võimuesindaja pidi Kettust pristavi juurde konvoeerides selle argumentidele alla vanduma, kui dokumentides sõna „minister“ nägi: „Mina lasen sinu vabaks.“ (1915).

„Mind pandi – ei tihanud palvet tagasi lükata – valimist läbi viima ja veel ukse pealt tuletati meelde: „Nimekiri nr 4 ümbrikku ja teised minema.“ Tuligi neid hääletajaid, eelkõige hirmunud naisi, ja mina tegin juhiste järgi.“ (Kettunen 2022: 1582) Pärast oktoobripööret läbi viidud Asutava Kogu „valimised“ ei vastanud üheski mõttes ei tänapäevasele ega tollasele demokraatliku ühiskonna arusaamisele selle sõna tähendusest. Ei ole tähtis, missuguste sõnadega Kettunen valimiste korraldamises osalema sunniti (1917). Selge on see, et keelduda ta ei saanud, ning samuti see, et kui võim oleks pöördunud, oleks temastki võinud süüdistatav saada.

„Tollimees tõstis kõik mu vihikud hoolikalt välja ja mu süda võpatas – millal soomlane saab kätte mu päevaraamatu. Mõistsin, et kui talle hakkavad seal silma mu poliitilised mõtisklused, näiteks et selle noorsoo kõrval oleks surm kerge, võiks surm mind oodata juba

siinsamas jaama hoone kõrval.“ (Kettunen 2022: 1833) Vepsamaalt koju sõitva Kettuse pagasit Peterburi Soome vaksalis läbi vaatavaks tolliametnikuks osutus ootamatult soomlasest bolševik. Kettuse soome keeles kirja pandud rahvuslikest seisukohtadest oleks ta aru saanud – kui poleks materjalide kontrollimisel enne päevaraamatuni jõudmist tüdinenud. „Lojaalsuskontroll“ jätkus siiski ka rongis, kus punakaartlaste patrullid Kettust aeg-ajalt üle vaatamas käisid ja „üks poiss istus, püss käes, kogu jaamavahe mu seisukohti urgitsedes“ (1918).

„Talude noored mehed põgenesid metsadesse; öid veedeti heinaküünides ja naispere – ka minu naine – viis neile sinna salaja süüa. Mina pidasin paremaks peidukohaks oma maja pööningut, kuhu korstnatagusesse ubrikusse turba sisse endale koopa uuristasin ning oma automaatvindi ja laetud haavlipüssi kaaslasteks võtsin.“ (Kettunen 1999: 10–11) Vepsamaalt naasnud Kettunen jäi oma kodus Tuusulas Soome kodusõjale jalgu. Kui sundmobilisatsiooni välja kuulutanud punased oleksid selle eest peitu läinud Kettuse leidnud – küsitud oli tema järele küll –, oleks „kohtuotsus“ olnud kiire ja karm, möönis ta tagantjärele isegi (1918).

„Minagi jooksin temaga [surmahirmus jäägriga – JV] salongi, leidsin mingi raskuse oma portfelli, mis oli täis hinnalisi Laidonerilt (ta oli siis juba ülemjuhataja) saadud sõjasaladusi Soome viimiseks. Mõtlesin portfelli merre visata.“ (Kettunen 1999: 31) 1919. aasta talvel, kui Kettunen Eesti abistamiskomitee eriesindajana Tallinnas jäälõhkujal Väinämöinen Helsingisse sõitis, puhkes laeval paanika, sest lähenevat Inglise sõjalaeva peeti esialgu Vene ristlejaks. Tegelikkuse selgudes ei läinud turvameetmeid vaja.

„On päris kummaline mõelda, et meiegi seal ülikooli ümber lasksime ennast tollest üldisest veendumusest mõjutada, kuigi mõnel hommikul – kagu pool polnud rinne kaugel – oleksime võinud ärgata paanilise võimaluse ees: kas pista plehku või jääda piiramisrõngasse, mille puhul meiega oleks ehk lühike lõpparve tehtud.“ (Kettunen 1999: 66) Usk, veel enam lootus Vabadussõja võidusse oli sügissemestril 1919 kogu maal, k.a ülikoolis endas, suur, kuigi nii Petseri kui ka Narva all käisid ägedad lahingud. Teisalt oli teada ja meeles ka punase terrori julmus.

„Nüüd olime tõesti hädas, sest teine traatõke oli veel ees ja poiss [Läti piirivalvur – JV] võis tõesti aimata Läti valvepatrulli lähenemist. Kas tulistavad? Ei saa praegugi aru, kuidas me läbi tõkete Eestisse

pääsesime, vaid see on meeles, kuidas riided okaste otsas kärisesid. Veel oli see võimalus, millega poiss oli minnes kiirustades hirmutanud, et vastaspooleltki [st Eestist – JV] tulistatakse.“ (Kettunen 1994: 2641) Läti-Valkast keelatud kohas Eesti-Valkasse Tartu öörongile pääsemiseks ostsid Oskar Loorits ja Lauri Kettunen patsaka Vene raha eest ära küll Läti piirivalvuri ja ronisid üle esimese, Läti-poolse okastraadi, aga ohud jäid. Eesti-Läti piiritüli oli tol ajal äge (1920).

„Meie loomulikult ei julgenud kunagi sekkuda sellistesse ütlemitesse; tegime, et me ei olnud kuulnudki – aga kuhu me oleksime oma kõrvad pannud?“ (Kettunen 2023: 1775) Lausa imekombel teoks saanud 1934. aasta ekspeditsioonil Vepsamaale kohtusid soomlastest keeleuurijad nälga kannatavate ja võimude suhtes väga kriitiliste vepslastega. Kettunen ja tema kaaslased Lauri Posti ja Paavo Siro loomulikult teadsid, et iga nende sammu jälgitakse, ning püüdsid olla ettevaatlikud. Alati see ei õnnestunud, sest ametlik info maailma asjadest ning nendest arusaamine oli tollases Nõukogude Liidus normaalse ühiskonna omast kardinaalselt erinev.

„No kui palju võiks oma päevapalga eest jahu saada? Sellelegi küsimusele oleks olnud kõige targem jätta vastamata; aga kuna see oleks ehk paistnud ebaviisakas, siis vastasin: vahest kümme kilo.“ (Kettunen 2023: 1791) Kettuse igaks juhuks tagasihoidlik, kuid kohalikele ulmelisena tundunud vastus põhjustas vepslaste avaliku pahameeleväljenduse Nõukogude majandusolukorra suhtes, mida teejoomisel kohal viibinud võimuesindaja püüdis vaigistada: „Ärge arvake, et võite meile valetada.“ Pahandus, nagu hiljem selgus, tuligi, sest info ettevaatamatust vastusest „jõudis sinna, kuhu vaja“ (1934).

„Vanaperemees viis mind korra tagakambrisse ja justnagu mulle saladust paljastades näitas Lenini ja Stalini pilte: „Nood on selle kõigege hakkama saanud.“ Ei saanud sotti, kas ta pidas korda saadetut heaks või pahaks, ja võib-olla olid pojad palunud isal mu seisukohti järele uurida. Perenaine ei usaldanud isegi vallaarsti.“ (Kettunen 2023: 2042–2043) Vepsa keelejuhi pojad olid kõrged poliitilises ametis komissarid; tavasuhtluses küll sümpaatsed, aga valitsevas usaldamatuse ja kahtlustamise õhkkonnas tuli ikka ettevaatlik olla (1934).

„Konsulaadis ootas meid üllatus. Sinna oli tulnud ebameeldiv teade Moskvast. Oli saadud teada, et me teeme k o d a n l i k k u p r o p a g a n d a t, mille tõttu meid oleks õigupoolest pidanud välja saatma.“

(Kettunen 2023: 2051) 1934. aasta Vepsa-retkelt Soome naasmisel selgus Leningradis, et keelemeeste ettevaatlikkusest ei olnud ikkagi kasu olnud. Soome olude propagandaks olid juba nad ise: nende korralik, retke lõpuks küll kulunud riietus, hea toitumus ning vepslastele jagatavad tarbeesemed, mida sealsetes poodides saada ei olnud (nõelad, niidid, õngekonksud). Oma väljanägemist ja pisikeste kingituste tegemist ei osanud Kettunen ja ta kaaslased kuidagi propagandaks pidada.

Sellised olid Kettuse põnevamad seiklused võimudega mitmes eri riigis. Oma Keele järgmises numbris võtame vaatluse alla Kettuse suhted inimestega.

Viidatud kirjandus

Kettunen, Lauri 1994. Esimene Liivi-retk. Tõlk Jüri Valge. – Akadeemia 12, 2611–2642.

Kettunen, Lauri 1999. Laadogast Balatonini. Mälestusi 1918–1924. Tõlk Jüri Valge. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kettunen, Lauri 2005. Minu esimene Eesti-retk. Suvi 1908. Tõlk ja komm Jüri Valge. – Akadeemia 9, 1925–1949.

Kettunen, Lauri 2005. Kolmas Eesti-retk. 1910. Tõlk ja komm Jüri Valge. – Akadeemia 11, 2385–2399.

Kettunen, Lauri 2006. Neljas Eesti-retk. 1911. Tõlk ja komm Jüri Valge. – Akadeemia 2, 369–397.

Kettunen, Lauri 2020. Vadja-retked. Tõlk ja komm Jüri Valge. – Akadeemia 4, 713–731.

Kettunen, Lauri 2022. Esimene Vepsa-retk, 1917–1918. Tõlk ja komm Jüri Valge. – Akadeemia 9, 1576–1618; 10, 1791–1835.

Kettunen, Lauri 2023. Teine Vepsa-retk, suvi 1934. Tõlk ja komm Jüri Valge. – Akadeemia 10, 1761–1795; 11, 2033–2062.